SATIRA TEORIYASÍNÍŃ ÁDEBIYATTANÍW ILIMINDEGI ORNÍ HÁM JANRLÍQ ÓZGEShELIKLERI

Seytbekov Adilbay Batırbekovich – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı*
adilbayseytbekov@gmail.com
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

МЕСТО ТЕОРИИ САТИРЫ В ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКОЙ НАУКЕ И ЕЁ ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Сейтбеков Адилбай Батырбекович – *доктор философии по филологическим наукам*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

THE PLACE OF SATIRE THEORY IN LITERARY STUDIES AND ITS GENRE-SPECIFIC FEATURES

Seytbekov Adilbay Batırbekovich – *Doctor of Philosophy in Philological Sciences*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: satira, satira nazariyasi, satirik badiiy tamoyil, janr, yumor, kulgi, tanqid, hajviy, satirik nasr, satirik obraz.

Rezyume. Maqolada satira tushunchasining adabiyotshunoslikdagi nazariy o‘rni, shuningdek, uning janr, uslubiy vosita va voqelikni tasvirlashning badiiy tamoyili sifatidagi xususiyatlari tadqiq etilgan. Satira nazariyasining murakkab va munozarali tabiati, shuningdek, tadqiqotchilarning ushbu tushunchani ta’riflashga bo‘lgan turli yondashuvlari tahlil qilinadi. Satiraning tarixiy tushunchasi, xususan, qadimgi Rim adabiyotidagi "satira" tushunchasi bilan satirik badiiyatning zamonaviy tushunchasi o‘rtasidagi farqlar aniqlanadi. Shu bilan birga, satiraning lirik, epik va dramatik shakllarda namoyon bo‘lish imkoniyati ko‘rib chiqiladi, bu esa uni ma’lum bir janr doirasida cheklashning murakkabligini keltirib chiqaradi. Maqolada Y.Elsberg, Y.Borev, A.Makaryan kabi tadqiqotchilarning satirani adabiyot turi, badiiy tamoyil yoki o‘ziga xos janr tizimi sifatida talqin qilish borasidagi qarashlari qiyosiy aspektda ko‘rib chiqiladi. Satiraning asosiy o‘ziga xos xususiyati cheklanmaganligi haqidagi qoida asoslanadi.

Ключевые слова: сатира, теория сатиры, сатирический художественный принцип, жанр, юмор, смех, критика, комическое, сатирическая проза, сатирический образ.

Резюме. В статье исследуется теоретическое место понятия сатиры в литературоведении, а также рассматриваются его особенности как жанра, стилистического средства и художественного принципа изображения действительности. Анализируется сложная и дискуссионная природа теории сатиры, а также различные подходы исследователей к определению данного понятия. Выявляются различия между историческим пониманием сатиры, в частности понятием «сатира» в древнеримской литературе, и современным пониманием сатирической художественности. Наряду с этим рассматривается возможность проявления сатиры в лирических, эпических и драматических формах, что обусловливает сложность ее ограничения рамками определенного жанра. В статье в сопоставительном аспекте рассматриваются взгляды таких исследователей, как Я.Эльсберг, Ю.Борев, А. Макарян, которые трактуют сатиру как вид литературы, художественный принцип или своеобразную жанровую систему. Обосновывается положение о том, что основная специфика сатиры не ограничивается критикой, а проявляется во взаимодействии смеха, иронического отношения, образного изображения и художественного раскрытия общественных недостатков.

Key words: satire, theory of satire, satirical artistic principle, genre, humor, laughter, criticism, the comic, satirical prose, satirical character.

Summary. This article examines the theoretical status of the concept of satire in literary studies and analyzes its specific features as a genre, stylistic device, and artistic principle of depicting reality. It explores the complex and controversial nature of satire theory and analyzes the different definitions and approaches proposed by various scholars. The study identifies the differences between the historical understanding of satire, particularly the concept of *satura* in Ancient Roman literature, and the contemporary understanding of satirical artistic expression. It also considers the possibility of satire functioning within lyrical, epic, and dramatic forms, which demonstrates the difficulty of restricting it to the framework of a particular genre. The views of such scholars as Ya. Elsberg, Yu. Borev, and A. Makaryan, who interpret satire as a type of literature, an artistic principle, or a distinctive genre system, are examined comparatively. The article substantiates the idea that the essential characteristics of satire are not limited to criticism alone but are manifested through the interaction of laughter, an ironic attitude, figurative representation, and the artistic exposure of social shortcomings.

Kirisiw. Satira teoriyası ádebiyattanıw ilimindegi eń quramalı hám tartıslı máselelerdiń biri bolıp esaplanadı. Satiranıń mazmunı, kórkemlik qásiyetleri, janrlıq belgileri hám onı belgilewde qollanılatuǵın terminler boyınsha izertlewshiler arasında birdey pikir qáliplespegen. Sol sebepli kórkem shıǵarmalardaǵı satiralıq belgilerdi anıqlawda túrli teoriyalıq kózqaraslarǵa súyeniw zárúr. Satiranıń qásiyetleri hám onıń basqa kórkem-estetikalıq túsiniklerden ayırmashılıǵı da izertlewshiler tárepinen hár túrli bayanlanıp kelgen.

Satira atamasınıń tariyxıy deregi áyyemgi dáwirlerge barıp taqaladı. «Satira» ataması, ásirese, Áyyemgi Rim ádebiyatında belgili bir kórkem janrdı ańlatqan. Sol dáwirde satira lirikalıq janr sıpatında qalıptasıp, haqıyqatlıqtaǵı hádiyselerge keskin hám ashshı sın pikir bildiriwdiń kórkem formasına aynalǵan. Luciliya, Goraciy hám Yuvenal sıyaqlı avtordıń dóretiwshiliginde satiralıq poeziya óziniń klassikalıq úlgilerine iye bolǵan [1].

Biraq zamanagóy ádebiyatta satira tek qosıq túrindegi janr menen sheklenbeydi. Proza, drama hám publicistika

sıyaqlı túrlerde de satiralıq súwretlew principleri keń qollanıladı. M.E.Saltikov-Shedrin, A.P.Chexov, M.M.Zoshenko sıyaqlı avtordıń shıǵarmaları bunıń ayqın dálili bolıp tabıladı. Sol sebepli satiranı tek ǵana janr sıpatında qaraw onıń kórkemlik tabiyatın tolıq ashıp bere almaydı.

Ádebiyatlar analizi. Izertlewdiń metodologiyalıq tiykarın satira teoriyasına baylanıslı ilimiy kózqaraslar quraydı. Atap aytqanda, Y.Elsberg, Y.Borev hám A.Makaryannıń satiranı ádebiyat túri, estetikalıq spektr, janrlıq sistema yamasa kórkemlik princip sıpatında qarawları salıstırıldı. Sonday-aq satiranıń sın pikir, yumor, komiklik hám satiralıq obraz sıyaqlı túsinikler menen óz ara qatnası tallanıp, satiralıq shıǵarmanıń tiykarǵı belgileri anıqlawǵa háreket etildi.

Talqılaw hám nátiyjeler. Izertlew nátiyjeleri satiranıń bir ǵana janr sheńberine sıymaytuǵın, ádebiyattıń túrli tarawlarında hár qıylı kórkem formalarda júzege shıǵatuǵın quramalı estetikalıq hádiyse ekenligin kórsetedi.

Birinshiden, satiranıń tiykarǵı mazmunlıq belgisi sın pikir menen baylanıslı. Biraq hár qanday sın pikir satiralıq bolıp esaplanbaydı. Satiranıń ózgesheligi sın pikirdiń qanday kórkem forma hám usıl arqalı beriliwine baylanıslı. Realistlik shıǵarmalarda qaharmannıń kemshilikleri ashıq kórsetiliwi múmkin, biraq onda kúlki, ironiyalıq yamasa komiklik elementleri bolmasa, bunday shıǵarmanı satiralıq dep ataw qıyın.

Ekinshiden, satiranı klassifikaciyalaw mashqalalı másele bolıp qalmaqta. Aristoteldiń ádebiyattı lirik, epik hám dramalıq túrlerge bóliw sistemasında satiranıń anıq ornın belgilew qıyın. Sebebi, satiralıq súwretlew principleri poeziyada da, prozada da, dramada da qollanılıwı múmkin. Demek, satira belgili bir janrǵa ǵana tiyisli bolmastan, túrli janrlar ishinde kóriniwshi kórkemlik ózgeshelik sıpatında da qaraladı.

Úshinshiden, Y.Elsberg [2:117] satiranı ádebiyattıń tórtinshi túri sıpatında qaraw múmkinligin usınadı. Onıń pikirinshe, satiralıq ádebiyat túrli prozalıq, lirikalıq hám dramalıq satira janrlardı birlestiredi. Sonıń menen birge, izertlewshi satiranı haqıyqattı sáwlelendiriwdiń ózgeshe kórkem principi sıpatında da qaraw múmkin ekenligin kórsetedi.

Tórtinshiden, Y.Borev [3:119] satiranı ádebiyat túri sıpatında qaraydı. Ol Aristoteldiń klassifikaciyasın tariyxıy sheklengen dep esaplap, satiranı belgili bir «estetikalıq spektr» menen baylanıstıradı. Bul kózqaras satiranı tek turaqlı janrlıq forma emes, al túrli kórkem formalarda qáliplesetuǵın estetikalıq hádiyse sıpatında túsiniwge jol ashad'.

Besinshiden, A.Makaryan [4:84] satira menen bir qatarda yumordı da óz aldına ádebiyatlıq kategoriyalıq hádiyse sıpatında qaraydı. Onıń pikirinshe, satira hám yumordıń qatań hám turaqlı kompoziciyalıq forması bolmaǵanlıqtan, olar túrli janrlardıń formaların ózlestirip, ózine tán kórkemlik mazmun menen toltıra aladı. Sol sebepli satiranı tek janr yamasa tek stilistik usıl dep sheklew durıs emes.

Satiranıń teoriyalıq tabiyatın anıqlawdaǵı tiykarǵı másele – onı sın pikir hám yumordan ajıratıw. Sın pikir satiranıń áhmiyetli komponenti bolǵanı menen, onıń ózi satiranıń tolıq belgisi bola almaydı. Satiralıq shıǵarmada sın pikir kúlki, komiklik, ironiyalıq qatnas yamasa basqa kórkem usıllar menen birleskende ǵana ózine tán estetikalıq kúshke iye boladı.

Satira menen yumordıń óz ara qatnası da ayrıqsha itibar beriwdi talap etedi. Eki túsinik arasındaǵı jaqınlıq olardı bir-birine teńlestiriwge tiyisli emes. Bir shıǵarma satiralıq ta, yumorlıq ta bolıwı múmkin, biraq bul eki túsiniktiń kórkemlik funkciyaları birdey emes. Sol sebepli satiranı yumordıń sinonimi sıpatında qaraw teoriyalıq jaqtan durıs bolmaydı.

Satiranıń jáne bir ózgesheligi – onda kúlki túrli dárejede kóriniwi. Kúlki ashıq hám kúshli túrde de, jasırın yamasa ishki túrde de beriliwi múmkin. M.Baxtin menen baylanıslı «kúlmeytuǵın kúlki» túsinigi satiralıq shıǵarmalardaǵı jasırın komiklikti túsindiriwde áhmiyetli. Bunda avtor óziniń súwretlew obyektine unamsız qatnasın ashıq bildirmewi múmkin, biraq shıǵarmanıń ishki poetikalıq qurılısı oqıwshını belgili bir estetikalıq juwmaqqa alıp keledi.

Satira menen komediyanıń qatnası da teoriyalıq jaqtan qızıǵıwshılıq tuwdıradı. Satira komiklik penen tıǵız baylanıslı bolǵanı menen, onı komediya menen tolıq teńlestiriw múmkin emes. Satiralıq shıǵarmalardaǵı kúlki tek kewil ashıw wazıypasın atqarmaydı. Ol jámiyettegi kemshiliklerdi ashıw, social teńsizliklerdi sınaw, jámiyetlik sananı oyatıw hám ózgerislerge úndew sıyaqlı funkciyalardı da atqaradı.

Satiranıń kórkemlik kúshi sonıń menen de belgilenedi: ol kóbinese birneshe estetikalıq elementlerdi – kúlki, drama, tragediya, lirizm hám qaharmanlıq sezimlerin bir shıǵarmada birlestire aladı. Mısalı, Mark Tvenniń «Geklberri Findiń sarguzashtları» shıǵarmasında satira, lirikalıq hám tragediyalıq elementler bir-biri menen garmoniyalıq qatnasta berilgeni kórsetiledi.

Demek, satiranıń tiykarǵı ózgesheligi tek «kemshilikti sınaw» menen sheklenbeydi. Satira – kemshilikti kórkem túrde ashıw, onı kúlki arqalı áshkaralaw hám oqıwshıda jámiyetlik-estetikalıq baha payda etiwge baǵdarlanǵan ózgeshe kórkemlik princip.

Satiralıq shıǵarmalarda ironiya ayrıqsha orın iyeleydi. Ironiya – aytılǵan sóz benen onıń haqıyqıy mánisi arasındaǵı qarama-qarsılıqqa tiykarlanǵan kórkemlik usıl. Satirada ironiya arqalı avtor unamsız qubılıstı tuwrıdan-tuwrı atamay-aq, onıń ishki mánisin oqıwshıǵa sezindiredi.

Ironiyalıq súwretlew oqıwshıdan aktiv pikirlewdi talap etedi. Sebebi, satirik tekstte aytılǵan sózdiń sırtqı mánisi menen avtor jetkizbekshi bolǵan ishki mánisi bir-birine sáykes kelmewi múmkin. Sonlıqtan ironiyanı túsiniw ushın oqıwshı teksttiń sırtqı mazmunınan tısqarı, onıń ishki logikasına da itibar beriwi kerek.

Ironiyanıń satiradaǵı áhmiyeti sonnan ibarat, ol kórinistegi jaǵımlı qubılıstıń astındaǵı unamsız mánisti ashıwǵa múmkinshilik beredi. Bul usıl satirik shıǵarmanıń ideyalıq mazmunın tereńlestirip, oqıwshını súwretlengen qubılısqa basqasha kózqaras penen qarawǵa jetekleydi.

Sarkazm – satiranıń eń ótkir hám qattı túrleriniń biri. Sarkazmda avtorlıq sın ótkir, ashshı hám ayawsız túrde beriledi. Bunda maqset tek kúlki tuwdırıw emes, al sın obyektiniń unamsız tárepin barınsha anıq kórsetiw hám onı estetikalıq jaqtan biykarlawdan ibarat. Sarkazm kóbinese jámiyettegi tereń qarama-qarsılıqlardı, insan xarakterindegi eki júzlilikti, jalǵanlıq, mansapparazlıq yamasa óz-ózin aldaw sıyaqlı qubılıslardı ashıw ushın qollanıladı.

Sarkazmniń kúshi onıń sózlik keskinliginde ǵana emes, al súwretlengen qubılıstıń ishki mánisin oqıwshıǵa tásirli túrde jetkiziwinde.

Satiralıq shıǵarmalarda giperbola keń qollanılatuǵın kórkemlik usıllardıń biri. Giperbola – súwretlenip atırǵan qubılıstı yamasa belgini ádeyi túrde hádden tıs úlkeytip kórsetiw. Satirik jazıwshı giperbola arqalı sın obyektiniń kemshiligin ayqınlastırıp, onıń kúlkili yamasa jawız tárepin oqıwshıǵa anıǵıraq jetkizedi. Giperbolanıń kerisinshe, litota qubılıstı kishireytip, tómenletip yamasa kemeytip ázeytip kórsetiwge tiykarlanadı. Bul usıl da satiralıq mazmun jaratıwda ayrıqsha xızmet atqaradı. Qubılıstıń kólemin kishireytiw arqalı onıń ishki mánisindegi kemshilik yamasa mánisizlik ayqınıraq kórsetiliwi múmkin. Grotesk bolsa haqıyqat penen fantastikanı, real menen múmkin emesti biriktiriw arqalı satiralıq súwretlewdi kúsheytedi. Grotesk obrazlarda turmıstaǵı qubılıslardıń ayrım belgileri hádden tıs úlkeytip súwretleydi.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, satira teoriyası ádebiyattanıw iliminde óziniń quramalı tabiyatına iye bolǵan teoriyalıq máselelerdiń biri bolıp tabıladı. Onı tek janr, stilistik qural yamasa sın pikir sıpatında ǵana túsindiriw satiranıń kóp qırlı kórkemlik tabiyatın tolıq ashıp bere almaydı.

Satira poeziya, proza hám drama sıyaqlı ádebiyattıń túrli túrlerinde qollanılıwı múmkin. Sonlıqtan onı «janr ústi» kórkemlik hádiyse yamasa haqıyqattı kórkem sáwlelendiriw principi sıpatında qaraw ilimiy jaqtan maqsetke muwapıq. Satiranıń tiykarǵı belgileri sın pikir, kúlki, komiklik, ironiyalıq qatnas hám jámiyetlik kemshiliklerdi ashıw menen baylanıslı. Biraq bul elementlerdiń hár biri óz aldına satiranı bildirmeydi; olar belgili bir kórkem sistema ishinde birleskende satiralıq estetikanı qáliplestiredi. Sonıń menen birge, satiranıń jámiyetlik funkciyası da ayrıqsha áhmiyetke iye. Satira jámiyettegi kemshiliklerdi ashıw menen birge, social teńsizliklerdi sınaw, jámiyetlik sananı oyatıw hám jańalanıwǵa úndew wazıypasın atqaradı. Sol sebepli satira kórkem ádebiyattıń aktual hám turaqlı estetikalıq hádiyselerinen biri bolıp qala beredi.

Ádebiyatlar

1. Белокурова С.П. Словарь литературоведческих терминов. – Санкт-Петербург: «Паритет», 2007.
2. Эльсберг Я. Вопросы теории сатиры. – Москва: «Сов писатель», 1957.
3. Борев Ю. Комическое или о том, как смех казнит несовершенство мира, очищает и обновляет человека и утверждает радость бытия. – Москва: «Искусство»,1970.
4. Макарян А. О сатире. – Москва: «Сов. Писатель», 1967.